

فصلنامه علمی- پژوهشی **رهیافت**

سال دهم، شماره ۳۴، بهار ۱۳۹۵
صفحه ۴۷ تا ۷۰

نظریه‌ای در خصوص انقلاب اسلامی بر اساس بیانات مقام معظم رهبری

کریم مهری / استادیار پژوهشی گروه اجتماعی مؤسسه تحقیقات تربیتی، روانشناختی و اجتماعی دانشگاه
خوارزمی kmehrik@yahoo.com

چکیده

مقاله حاضر با استفاده از رویکرد تفسیری و روش‌شناسی نظریه داده بنیاد (grounded theory) به بازسازی معنایی انقلاب اسلامی بر اساس بیانات مقام معظم رهبری می‌پردازد. مهم‌ترین پرسش‌های تحقیق حاضر این خواهد بود که «چه مدل نظری انقلاب اسلامی را از دیدگاه مقام معظم رهبری تبیین می‌کند؟ چه تغییراتی در ایران رخ داد که انقلاب اسلامی صورت گرفت؟ راهبردهای کنشی آن چیست؟ و پیامدهای این راهبردها چه خواهد بود؟» متعین‌های مصادرات نهضت مشروطه و بازگشت استبداد به عنوان شرایط علی درونی؛ استثمار و وابستگی به بیگانگان به عنوان شرایط علی بیرونی؛ تعامل فعال حوزه‌های علمیه و روحانیت با مردم به عنوان شرایط مداخله‌گر؛ احیای قدرت دین و توجه به معنویت؛ نقش پیدا کردن مردم به عنوان پیامدهای انقلاب اسلامی و مقوله هسته‌ای این بررسی انقلاب اسلامی است که مقولات عمده فوق را دربرمی‌گیرد.

کلید واژه: مقام معظم رهبری، نظریه انقلاب اسلامی، وابستگی رژیم پهلوی، نظریه‌پردازی داده بنیاد، مشارکت مردم و روحانیت.

تاریخ تأیید ۱۳۹۵/۲/۲۹

تاریخ دریافت ۱۳۹۵/۱/۱۷

مقدمه

انقلاب اسلامی ایران مظهر تمام‌عیار یک جنبش اجتماعی و سیاسی است جامعه‌شناسان و دانشمندان بسیاری سعی کرده‌اند با استفاده از نظریه‌های انقلاب، زمینه‌های مساعد و علل وقوع انقلاب اسلامی را دریابند. در طی بیست سال حدود ۱۲۰۰ عنوان کتاب و صدها مقاله علمی در سراسر دنیا درباره انقلاب اسلامی ایران نوشته شده که بسیاری از آنها سعی در تبیین انقلاب اسلامی کرده‌اند (پناهی، ۱۳۷۴). اما کمتر پژوهشی سعی نموده نظریه‌ای برخاسته از تجربه کنشگران انقلاب جهت تدوین مدلی نظری ارائه کند. کنشگران اصلی انقلاب‌ها که برخی مدیران اصلی بعد از انقلاب می‌گردند در خصوص علل شکل‌گیری انقلاب‌ها نظریاتی ارائه می‌کنند که در بیشتر موارد با نظریه‌ای موجود همخوانی ندارد. مقام معظم رهبری به‌عنوان یکی از کنشگران اصلی انقلاب اسلامی و نیز رئیس دولت در جمهوری اسلامی بوده و در این زمینه تجربه گران‌قدری دارد لذا بیانات معظم له می‌تواند منشأ تدوین نظریه‌ای برخاسته از تجربه گردد. مهم‌تر آنکه رهبری انقلاب به‌عنوان مرجع عالی‌قدر دینی پایه‌گذار مبحث فرایند تحقق اهداف انقلاب اسلامی است. رهبر معظم انقلاب اسلامی انقلاب اسلامی را اولین مرحله فرایند تکامل انقلاب اسلامی می‌داند و آن را چنین تشریح نموده‌اند: «صدها شرط و صدها موقعیت باید ردیف شوند و کنار هم قرار گیرند تا حادثه‌ای مثل انقلاب اسلامی بتواند رخ دهد. این طور نبود که در هر زمانی، در هر شرایطی، در هر کشوری، چنین حادثه‌ای بتواند پیش بیاید؛ نه. در تاریخ ما، در وضع زندگی ما، در مردم ما، در ارتباطات اجتماعی ما، در اعتقادات ما، در وضع حکومت ما، در وضع جغرافیایی ما، در ارتباطات سیاسی و اقتصادی عالم، آن‌قدر حوادث فراوان کنار هم قرار گرفت تا شرایط آماده شد برای اینکه انقلاب اسلامی به وجود آید و پیروز شود. این همه شرایط با همدیگر مجتمع شوند تا چنین چیزی پیش آید؛ چیز بسیار مستبعدی است. البته نه اینکه ممکن نیست قطعاً اگر شرایط را پیش بیاورند، در همه جا ممکن است لیکن در کشور ما به‌هرحال این شرایط پیش آمد و شد؛ و این پدیده‌ی بسیار مغتنم و دیرپا و عجیبی است، باید قدر این را دانست.» (دیدار مسئولان و کارگزاران نظام جمهوری اسلامی ایران-۱۳۷۹).

تعدادی از نویسندگان و محققان در مراکز مختلف مربوط به مطالعه اندیشه‌ای مقام معظم رهبری به این مسائل پرداخته‌اند اما مطالعه آنها عمدتاً سطحی و محدود به دسته‌بندی بیانات مقام معظم رهبری بوده است و هیچ‌کدام در قامت یک مدل نظری-تحلیلی ظهور

نیافته است. به خصوص هیچ کدام به ارائه مدل نظری (تحلیلی) بر اساس روش نظریه پردازی داده بنیاد نپرداخته‌اند. در این مقاله منظور از مدل نظری (تحلیلی) مجموعه مقوله‌های پرورده است که به صورت منظم با جمله‌های بیان کننده ارتباط به یکدیگر متصل شده‌اند تا چارچوب مدلی را شکل دهند که پدیده فرایندی انقلاب اسلامی را توضیح دهد. جملات بیان کننده ارتباط به ما توضیح می‌دهند انقلاب اسلامی به دست چه کس و چه چیز و در چه وقت، در کجا، چرا، چگونه، و با چه پیامدهایی رخ داده است.

لذا مسئله اساسی این مطالعه ارائه مدل نظری (تحلیلی) (Theoretical (analytical) model) در خصوص انقلاب اسلامی بر اساس بیانات مقام معظم رهبری است. در همین راستا با استفاده از رویکرد بر تفسیری و روش‌شناسی نظریه داده بنیاد به بررسی نظریه انقلاب اسلامی پرداخته خواهد شد. مهم‌ترین پرسش‌های تحقیق حاضر این خواهد بود که "چه مدل نظری انقلاب اسلامی را تبیین می‌کند؟" به بیان دیگر این مقاله مشخص خواهد کرد که انقلاب اسلامی از دیدگاه مقام معظم رهبری، در چه زمینه‌ای؛ توسط چه کسانی؛ چه زمانی؛ با چه شدتی و به چه دلیلی به وقوع می‌پیوندد. راهبردهای کنشی آن چیست؟ و پیامدهای این راهبردها چه خواهد بود؟ محقق در این مقاله سعی نموده است از این رهگذر به نتایج و پیشنهاداتی دست یابد که مدل نظری انقلاب اسلامی از دیدگاه مقام معظم رهبری را به عنوان یک مورد پژوهشی در محافل و مجامع علمی مطرح سازد و دستاوردهای این رساله در سطحی باشد که در محافل یادشده در جهت آموزش نظریه انقلاب اسلامی در مجامع دانشگاهی به حساب آید.

هدف تحقیق

مطالعه حاضر با اتخاذ رویکرد برساختی-تفسیرگرایی بر این نکته تأکید دارد که با تغییر در محیط انسان‌ها نمی‌توان رفتار و درک آنها از پیرامونشان را پیشاپیش شناخته و درک کرد، چراکه این انسان‌ها هستند که محیط اجتماعی خود را خلق کرده و آنطور که می‌خواهند تفسیر می‌نمایند. نکته مهم در این رویکرد این است که انسان‌ها اساساً این تغییرات را چطور می‌بینند و چه تلقی و ارزیابی از آن دارند. بر همین اساس، درک نظام معنایی و ذهنی افراد درگیر از اهمیت کلیدی برخوردار است، بدین معنا که ذهنیت‌های جامعه مورد نظر، که خود به یک درک کلی و نسبتاً مشترک منجر می‌شود، مورد مطالعه قرار می‌گیرد. بنابراین، چنان چه این نظام و مکانیسم ذهنی و تفهیمی آن درک شود، نه تنها می‌توان درک انسان‌ها از دنیای پیرامونشان را شناخت، بلکه می‌توان به جلب

درگیری و مشارکت همدلانه و عملی آنها هم در مسیر تغییر اجتماعی کمک کرد. (احمد پور، ۱۳۸۶: ۳).

هدف کلی این تحقیق درک معنای تغییرات دوران قبل از انقلاب از دیدگاه مقام معظم رهبری است.

اهداف خاص تر این تحقیق را می‌توان به شرح زیر مقوله‌بندی کرد.

چه جنبه از زندگی مردم ایران تغییر کرده بود که باعث انقلاب اسلامی شده بود؟

مجاری و منابع این تغییرات از نظر مقام معظم رهبری کدام‌اند؟

پیامدهای این تغییرات از دیدگاه رهبر انقلاب چیست؟

ارائه یک مدل شامل پنج بعد شرایط؛ زمینه، عوامل مداخله‌گر؛ تعامل و پیامد بر اساس

نظریه داده بنیاد.

چارچوب مفهومی

تحقیقات کیفی، برخلاف پژوهش‌های کمی که مبتنی بر یک چارچوب نظری جهت نظریه آزمائی هستند، از چهارچوب مفهومی استفاده می‌کنند. چهارچوب مفهومی مجموعه مفاهیم به هم مرتبطی را شامل می‌شود که بر مفاهیم عمده مورد مطالعه تمرکز دارد و آنها را در قالب یک نظام منسجم و مرتبط معنایی به همدیگر پیوند می‌دهد (احمد پور، ۱۳۸۵: ۱۲۳). در رویکرد نسل دومی محققان نظریه‌پردازی داده بنیاد بر استفاده از تئوری در تحقیق تأکید شده است در تعریف حساسیت نظری بیان می‌داند که سطح حساسیت نظری یک پژوهشگر بازتابی از سابقه ذهنی و فکری محقق است یعنی از نوع نظریه‌ای که مطالعه و درک کرده می‌تواند در انجام پژوهش خود بهره‌گیرد (ملانی، ۲۰۰۶: ۲۳). لذا در این بخش سعی می‌شود توضیح مختصری از نظریه‌های مرتبط ارائه شود. در خصوص انقلاب ایران نظریه‌های متعددی وجود دارد که سعی کرده‌اند وقوع انقلاب ایران را تبیین کنند.

برخی تلاش نمودند بر عوامل روانشناسی و با استفاده از نظریه تد گار انقلاب اسلامی را تحلیل کنند که بر روی شکاف میان توقعات و امکانات پاسخگویی متمرکز می‌گردد (تد گار، ۱۳۷۷: ۲۳). بعضی منابع تلاش کرده‌اند با بهره‌گیری از نظریات نوسازی انقلاب اسلامی را تبیین کنند. ادعای این نظریات این است که علت اصلی انقلاب اسلامی، نوسازی سریعی بود که شاه در ایران اجرا کرد (بشریه، ۱۳۷۲: ۵۵) بعضی دیگر، از نظریات مختلف مارکسیستی، که عامل اقتصادی و طبقاتی را علت اصلی انقلاب می‌دانند، برای تبیین انقلاب

اسلامی استفاده کرده‌اند. مثلاً خانم تدا اسکاچپل با استفاده از نظریه مارکسیستی ساختاری ادعا کرده است که انقلاب اسلامی ایران مبنای طبقاتی داشته و طبقات متوسط قدیم و جدید برضد طبقه حاکم قیام کرده و آن را ساقط کرده‌اند. البته وی در تبیین انقلاب اسلامی از بُعد ساختاری از نظریه خود عقب‌نشینی و نقش رهبری را در این انقلاب، مهم تلقی می‌کند (پناهی، ۱۳۸۳: ۲۳). برخی دیگر از نظریه‌ها نظیر کورن هاوزر، نظریه پرداز جامعه توده‌وار، علت انقلاب اسلامی را توده‌ای بودن جامعه می‌داند (بشیریه، ۱۳۷۲: ۷۵). برخی دیگر از نظریه پردازان، انقلاب اسلامی را تبیین مذهبی کرده و علت اصلی انقلاب را در ویژگی‌های مذهبی ایران جست‌وجو کرده‌اند. مثلاً حامد الگار سعی کرده است نشان دهد که ریشه‌های انقلاب اسلامی در تحولات نهادی و ایدئولوژیکی نهفته است که در مذهب شیعه در ایران پس از سده شانزدهم میلادی شکل گرفته‌اند. به نظر او، اعتقادات مربوط به امامت، غیر مشروع بودن نظام‌های غیردینی، شهادت و اجتهاد نقش مهمی در به وجود آمدن انقلاب اسلامی ایفا کرده‌اند (پناهی، ۱۳۸۳: ۲۳). سرانجام، بعضی دیگر از محققان به جای تبیین تک علتی، تبیین چند علتی از انقلاب اسلامی ارائه داده‌اند. برای مثال، نیکی کدی سعی و جان فوران می‌کند به علل فرهنگی، سیاسی و اقتصادی در تبیین انقلاب اسلامی پردازد. جان فوران پنج عامل را در وقوع انقلاب اسلامی مهم می‌داند که عبارت‌اند از: توسعه سریع و ناموزون اقتصادی، ضعف سیاسی پادشاهی به دلیل مشروعیت پایین و مبنای اندک مردمی آن، ائتلاف وسیع گروه‌های مخالف، نقش بسیج سیاسی اسلام مخصوصاً مذهب شیعه که هم ایدئولوژی و هم سازمان و هم رهبری فرهمندانه تأمین می‌کند و بالاخره شرایط مبهم و غیر شفاف بین‌المللی رژیم پهلوی (فوران، ۱۳۸۷: ۴۵).

روش

روش‌شناسی این مطالعه، روش‌شناسی کیفی است و از روش نظریه‌پردازی داده بنیاد به عنوان روش عملیاتی تحقیق استفاده شده است. روش نظریه داده بنیاد، شیوه‌ای از پژوهش کیفی است که در آن، با استفاده از دسته‌ای از داده‌ها، نظریه‌ای تکوین می‌یابد. هدف نظریه‌پردازی داده بنیاد تولید نظریه است و در مرحله مقدماتی ارائه مدل نه توصیف صرف پدیده. در خصوص شیوه نمونه‌گیری می‌توان گفت در این تحقیق از نمونه‌گیری نظری استفاده شده است. از نمونه‌گیری نظری برای تشخیص تعداد مفاهیم، تعیین محل داده‌های موردنیاز در متن و یافتن مسیر پژوهش استفاده می‌شود (احمد پور، ۱۳۸۵: ۴۵).

رویه تحلیل داده‌ها (مراحل ساخت نظریه)